

11. The William H. Welch Fund Of the Johns Hopkins Medical School // Science.– 1913.– Vol. XXXVIII.– No.983.– P. 621-622.
12. Thomas M. C. Letter / M. C. Thomas // The Opening of the John Hopkins Medical School to Women. – Reprinted from «Open Letters», February, 1891. – The Century Magazine. – n.p.
13. Twenty-Second Annual Report of the President of the Johns Hopkins University. – Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1897. – 111 p.
14. Twenty-Third Annual Report of the President of the Johns Hopkins University. – Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1898. – 109 p.
15. Twenty-Fourth Annual Report of the President of the Johns Hopkins University. – Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1899. – 116 p.
16. Welch W. H. An Address by Professor William H. Welch, M. D. Delivered at the Graduating Exercises of the Johns Hopkins University, June 13, 1893 [Electronic resource] / W. H. Welch. – URL: <https://curiosity.lib.harvard.edu/contagion/catalog/36-990064777530203941>.

УДК: 371.035

DOI 10.31652/2415-7872-2019-57-190-195

РОЛЬ ЖІНОК-ПЕДАГОГІВ-ПРОСВІТИТЕЛІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Л. І. Орехова

У статті розкрито стан освіти другої половини XIX – першої половини XX століття. Під час інтенсивного індустріального розвитку країни підприємницький прагматизм спонукав можновладців при багатьох фабриках і заводах засновувати школи, вечірні класи для робітників та їхніх дітей, професійні навчальні заклади. За таких умов за розвиток освіти в країні взялися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Враховуючи низький рівень фінансування освіти державними установами, внесок усіх підприємців на розвиток освітніх закладів різних видів і рівнів був особливо вагомим. Серед таких меценатів, просвітителів і засновників дошкільних, навчальних закладів для дітей і дорослих були жінки К.А. Балашева, Христіна Алчевська, Софія Русова.

Ключові слова: освітні заклади, меценати, педагоги-просвітителі, недільні школи, безплатні бібліотеки, науково-педагогічна діяльність.

THE ROLE OF WOMEN OF TEACHERS-PROFESSIONALS IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

L. Orekhova

The article reveals the state of education in the second half of the nineteenth and first half of the twentieth century. During the intensive industrial development of the country, entrepreneurial pragmatism prompted the authorities, with many factories and factories, to establish schools, evening classes for workers and their children, vocational schools. Under such conditions, for the development of education in the country took the Zemsky and city organizations, intellectuals, various scientific and technical societies, representative associations of merchants and industrialists and some wealthy citizens. Taking into account the low level of financing of education by state institutions, the contribution of all entrepreneurs to the development of educational institutions of different types and levels was particularly significant. Among such philanthropists, educators and founders of pre-school, educational institutions for children and adults were K.A. Balasheva, Khrystyna Alchevskaya, Sofia Rusova. At the beginning of the 20th century, Sunday schools, or adult learning schools, which at that time played a significant role among educational institutions, became widespread in Ukrainian cities. Sunday schools were founded both by the state and by urban and rural communities, as well as by individuals. In the estate of Countess KA Balasheva, Moshnorodorodsk, Cherkassy region, which actively engaged in sugar cultivation and gargulation, contained 18 national church parish schools in villages and two two-class folk schools with craft departments in the towns of Moshny and Gorodishche. All of them were funded by the Countess. She fully supported two-class schools, as well as church-parish schools, in which more than 2000 children were studying. Since 1862, among them, Kharkiv women's free Sunday school of Khrystyna Danylivna Alchevskaya, wife of the famous industrialist and financier O.K. Alchevsky.

As you can see, the activity of Kh.D. Alchevsk, Sofia Rusova had a pronounced national character. The concept of preschool education of Rusova, the development of school education issues, testify that they were patriots of Ukrainian land, they saw the true sources of the revival of the Ukrainian nation, in particular, the development of the state as a whole.

Key words: educational establishments, patrons, pedagogues-educators, Sunday schools, free libraries, scientific and pedagogical activity.

Із розвитком економіки, промисловості, падіння кріпацтва та під тиском зростаючого пролетарського руху посилювалася думка про відповідальність за робітничий клас, необхідність дбати про культурний та освітній рівень робітників. Загострилось питання щодо освіти народу. Прагнення народу до освіти було настільки великим, що школи, які існували, швидко переповнювались. З'явилась необхідність у великій кількості шкіл. Передова інтелігенція бачила вирішення цього питання у створенні недільних шкіл. Ідею створення таких шкіл активно підтримували та сприяли її розвитку видатні педагоги того часу – М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, М. О. Корф, В. О. Євтушевський, В. І. Водовозов, М. Ф. Бунаков, В. П. Вахтеров, С. І. Миропольський та ін.

У царській Росії законодавство рекомендувало заможним громадянам за власним бажанням сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах, але не закріплювало за ними цих обов'язків. У другій половині XIX століття, під час інтенсивного індустріального розвитку країни, підприємницький прагматизм спонукав можновладців при багатьох фабриках і заводах засновувати школи, вечірні класи для робітників та їхніх дітей, недільні читання та професійні навчальні заклади. За таких умов з другої половини XIX століття за розвиток освіти, крім церковнопарафіяльних шкіл, повітових і міських училищ, у країні взялися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо прогресивні підприємці та купці гостріше від усіх інших суспільних груп відчували необхідність у грамотних робітниках, і тому їхня діяльність поєднувалася із просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість підвищення загального стану освіти.

Активно розвивалася громадська просвітницька діяльність. Вони подавали клопотання перед урядом, засновували нові навчальні заклади, робилися грошові пожертви та інші види доброчинності. Величезна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була головним стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів. Тому промисловці та купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, віддаючи певний відсоток із власних прибутків.

Благодійність окремих людей була більш відповідальна і ефективна тим, що при заснуванні освітнього закладу заможний громадянин і надалі піклувався про його благоустрій та функціонування.

Ураховуючи низький рівень фінансування освіти державними установами, унесок усіх підприємців на розвиток освітніх закладів різних видів і рівнів був особливо вагомим. Серед таких меценатів, просвітителів і засновників дошкільних, навчальних закладів для дітей і дорослих були жінки К. А. Балашева, Христина Алчевська, Софія Русова.

У маєтку графині К. А. Балашевої Мошногогородищенському Черкаського повіту, яка активно займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковнопарафіяльних шкіл у селах і два двокласних народних училища із ремісничими відділеннями в містечках Мошни і Городище. Усі вони фінансувались графинею. Вона повністю утримувала двокласні училища, а також церковнопарафіяльні школи, в яких навчалось понад 2000 дітей. А, починаючи з 1887 року, почергово за її кошти вони були перебудовані, або відбудовані заново. У селах маєтку до середини 1890-х років було споруджено 14 шкіл. У 1902 році К.А. Балашева заснувала Еллінську жіночу школу в Мошнах. Вона відкрила народне училище при Маріїнському цукрозаводі, яке повністю утримувала власним коштом і побудувала для нього приміщення, витративши на це протягом двох років 11,4 тис. руб.

У 1900 році на 17 найбільших рудниках Донбасу діяло 12 шкіл, в яких навчалось 1017 учнів. Серед них було визнано кращою школу Олексіївського гірничопромислового товариства, яку заснував його власник. У ній навчались 112 учнів. Тут працювали двоє вчителів, заочник, функціонували недільна і вечірня школи для дорослих, було організовано дві бібліотеки.

На початку XX століття в містах України значного поширення набули недільні школи, або школи для дорослих, які відігравали тоді значну роль серед освітніх закладів. Недільні школи засновувалися як державою, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності з 1862 року серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівни Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста О.К. Алчевського. До 1870 року школа працювала напівлегально вдома в Алчевській, а потім знаходилась у приміщенні початкового училища. У школі навчалось до 250 учениць, навіть були такі, яким було по 40 років.

У 1896 році на кошти засновниці було побудовано двоповерхове приміщення для недільної школи. Тут відводилася кімната під велику бібліотеку, набори навчальних посібників, у добір яких брали участь відомі вчені Д.І. Багалій, В.Я. Данилевський та інші. Велику роль у справі освіти народу відіграла «Книга дорослих», яка була створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х.Д. Алчевської.

У дитинстві Х. Д. Алчевська відчула на власному досвіді всю несправедливість, яка пов'язана з позбавленням жінок права на освіту. Це стало метою її життя – навчити якомога більше жінок грамоти. «Мені здавалося завжди, – писала вона у 1912 році, – що чоловіки набагато щасливі в цьому сенсі. Щодо жінок, то забобони проти їхнього навчання жили повсюди, починаючи з бідної хатини й закінчуючи

палацами» [12, с. 7]. Цей факт дає підстави віднести Х.Д. Алчевську до одного з провідних ідеологів українського жіночого просвітницького руху. На думку Л. Костенко, Алчевська в історії української педагогічної думки виступає фундатором та яскравим виразником ідей «феміністичної ідеології». При цьому вона зазначала, що «феміністична ідеологія в українській інтерпретації досить часто поєднувалася з ідеєю національного відродження, була тісно пов'язана з пошуком шляхів вирішення соціальних питань, і не тільки тих, що стосувалися безпосередньо жінок» [4, с. 84].

Алчевська була однією зі засновників Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також першої безплатної народної бібліотеки-читальні. Крім меценатства, вона була відома як освітня діячка. Поряд із просвітницькою, Христина Данилівна займається літературною і науково-педагогічною, бібліографічною діяльністю. Під її керівництвом було видано тритомний рекомендаційний покажчик книг «Что читать народу?» (1884–1906). На виставках в Антверпені, Чикаго і Парижі він отримав найвищі нагороди. У ньому надруковано понад чотири тисячі рецензій, відгуків, анотацій близько 80 учителів, викладачів, професорів і просто читачів на твори зарубіжної, російської та української літератури. Сама Алчевська написала 1150 анотацій. Педагог разом зі своїм колективом написала 3-томний посібник «Книга взрослых» (1899–1900), який протягом дев'ятнадцяти років витримав 40 видань. Вона – авторка мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912), методичних статей з навчання дорослих, укладач «Каталога книг» і «Програм викладання у недільних школах». Друкувала оповідання в журналі «Детское чтение».

Педагогічна діяльність Х.Д. Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти у Франції у 1889 році. Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом, вона має найвищі нагороди – золоті та срібні медалі Московського й Петербурзького товариств поширення в народі писемності, почесних дипломів. Уся діяльність Христини Данилівни була прикладом служіння своєму народові, його мові. Незважаючи на заборону, вона відстоювала українську мову, народну пісню, поширювала твори Т.Г. Шевченка. У садибі Алчевських у Харкові, тепер це будинок Центру громадських зв'язків, у 1899 році було встановлено перший у світі пам'ятник Кобзареві.

Ще одною із видатних жінок-педагогів, просвітителів цього періоду була Софія Русова. Автор концепції національного виховання, нових підручників для школи, велика патріотка та сподвижниця навчання і виховання. У 1871 році Софія зі сестрою Марією відкриває в Києві перший дитячий садок. Сестри спілкуються з Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Володимиром Антоновичем, Федором Вовком, Михайлом Драгомановим, Ольгою Косач, Олександром Русовим. Софія зачаровується Олександром Русовим і в 1874 році одружується з ним: «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й кермувала в сію мою працю довгі літа» [8, с. 33].

Своє подружнє життя Русови починають у Петербурзі. Олександр вимушений був поїхати, оскільки як українофіл був звільнений із роботи в першій Київській гімназії. Це був важкий час для української мови. Із Петербурга Русови переїжджають до Праги, щоб підготувати до видання 2-томник Великого Кобзаря без скорочень цензури. І їм це вдалося зробити. Повернувшись до України, Олександр працював статистом у земствах, а Софія організувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, вела просвітницьку роботу. Тоді українська мова була під заборону, тому свою педагогічну й просвітницьку роботу вона вела російською, хоча багато людей засуджувало це. Софія вважала, що в таких умовах краще і правильніше буде давати правдиву інформацію, яка буде впливати на самосвідомість. Олександр і Софія Русови боролися за зняття заборони з української мови. У 1904 році при Академії наук у Петербурзі було створено комісію щодо визначення статусу української мови. Русових було призначено експертами цієї комісії. Період з кінця XIX (1906 рік), названий науковцями періодом просвітницької діяльності. У ці роки Русова виступає як історик, письменник, педагог-просвітитель, літературознавець, мистецтвознавець. Пише низку статей про діячів української культури, літератури, з-поміж яких і статті про Тараса Шевченка, про Г. Квітку-Основ'яненка, Г. Сковороду, М. Гоголя, М. Драгоманова, Марка Вовчка, Н. Кобринську, про український театр із присвятою Марії Заньковецькій з нагоди 20-річчя театру.

Переїхавши до Києва у 1908 році, Русов викладає статистику в Комерційному інституті, а Софія з 1910 року стає членом учительської колегії комерційної школи та вчительського товариства. Софія також стає співредактором легального педагогічного журналу «Світло». Буваючи за кордоном, вивчає досвід зарубіжних держав із питань освіти. Характерною рисою Софії ще з ранніх років було вивчення передових ідей, праць, досвіду з педагогіки, психології, журналістики, суспільно-політичних наук, переосмислення їх та практичне застосування.

Софія друкує у журналі ряд педагогічно-просвітницьких статей, виступає з доповідями. Після її доповіді про дошкільне виховання за кордоном, Русову запросили на викладацьку роботу до Фребелівського інституту. Фребелівський інститут у 1915 році їде в евакуацію до Саратова. Русови також переїжджають. У цей час помирає Олександр. Софія продовжує викладацьку роботу в Комерційному та

Фребелівському інститутах. Другий період 1906-1916 роки – педагогічна творчість. У цей період Русова викладає в інститутах, готує підручники «Український буквар», «Початкова географія», «Підручник з французької мови». Більшість своїх педагогічно-просвітницьких статей друкує в журналі «Світло», в яких розкриває різні педагогічні системи, знайомить з працями провідних педагогів сучасності й минулого.

Спостереження й висновки Русової щодо різноманітних педагогічних концепцій говорять про позицію самої дослідниці. Софія бачить раціональне у вихованні свідомої багатогранної особистості, яка є патріотом своєї землі. Русова активно друкується в багатьох педагогічних журналах Росії, де говорить про вчителя як центральну постать у навчально-виховній роботі, порушує питання національної освіти серед народів Росії, де наголошує, що рідна мова є важливим засобом формування свідомості, а навчання рідною мовою має посісти визначальне місце в школах різних народів Росії.

Дуже цікавим і насиченим був 1917 рік у діяльності Русової. На Українському Національному Конгресі було обрано її членом Центральної Ради від просвітніх організацій Києва. На пропозицію секретаря освіти І. Стешенка вона очолює 2 відділи – дошкільного виховання та позашкільної освіти. Вона писала: «Позашкільна освіта ставить собі мету – дати всьому людові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків» [8]. Тоді відбувається активний процес творення дитячих садків, відродження старих і творення нових закладів «Просвіти». Будуючи нову систему управління освітою, необхідно було створити й нові діяльні освітні структури. Саме такою структурою, яка мала цілеспрямовано проводити політику українізації освіти, була Всеукраїнська учительська спілка, що очолювала Софія Русова. На нараді для Вищих педагогічних шкіл України під її головуванням обговорювалися питання вищої та середньої освіти й українізації всіх освітніх закладів. Саме з її ініціативи у 1918 році почали паралельно викладати предмети українською мовою у Фребелівському інституті.

Особливу роль у формуванні особистості Русова відводить національним традиціям і мистецтвам, які можуть збудити в дітях художні почуття і творче мислення. У своїй статті «Націоналізація школи» у 1917 році Русова пише: «Рідна мова у вихованні й освіті – то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражінь. От через що першою свідомою вимогою задля справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи. І на нас, українських педагогах, лежить невідложний обов'язок допомогти в цій справі нашому людові дати змогу йому утворити тепер, негайно свою власну, не чужу, а рідну школу» [10, с. 294].

Актуальними і на сьогодні є слова Русової: «Рідна національна школа – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужості, якою було окуто його серце за часів утисків і пригноблення його власної думки, його національної свідомості» [10, с. 295].

У статті Софія Русова визначає три аспекти націоналізації школи: народна словесність, мистецька й музична творчість. Слово народне, народні мистецькі вироби, спів – усе це «дає психічне задоволення учням, сприяє вільному розвиткові їх духовних сил» [10, с. 295].

Русова вважає, що основами націоналізації школи є націоналізація самих засобів навчання й виховання: навчання рідною мовою та зміна програм тих предметів, «які дають найбільш громадської національної свідомості – історію і географію рідного краю і народне мистецтво – музика, співи, орнамент» [10, с. 296]. «На Україні рідна мова – українська; нею й повинно вести активним и творчим силами учнів» [11, с. 209]. Це питання й досі є актуальним.

Софія робить акцент на тому, що необхідне «гармонійне освітлення всього рідного оточення учнів, щоб вони якомога краще вчилися свідомо ставитися і до природи своєї місцевості, і до своєї історичної минувшини» [10, с. 296]. Усе, що оточує нас, повинно сприяти національному росту учнів. Русова пише: «Хай навкруги учня будуть речі рідні, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної країни – се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності. Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки – Тараса Шевченка, на вікнах стоять квіти, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікна тішать погляд рідні дерева й квіти» [11, с. 218].

У 1919 році уряд іде на евакуацію до Кам'янця, також відправляється й Міністерство освіти. Там відкривається перший український університет під керівництвом І. Огієнка. Софія читає лекції в університеті, одночасно опікується дитячими притулками, шпиталями, відкриває Товариство дошкільного виховання імені м. Песталоцці. Після цього Софія короткий час працює у Львові і переїздить до Відня. У цей період вона пише дві фундаментальні роботи «Теорія і практика дошкільного виховання» та «Історію педагогіки». Українська академія в Чехії запросила Русову викладати на посаді професора. Софія Русова була представником делегації від Української Жіночої Ради в Гаазі, де проходили збори Інтернаціональної Жіночої Ради.

У період еміграції (1921 –1940) Русова продовжує видавати підручники, посібники для студентів, які готувалися для роботи в дитячих садках, притулках. Головні видання цього періоду – «Теорія і практика дошкільного виховання»(1924), «Дидактика» (1925), «Нові методи до шкільного виховання»(1927).

Під час створення в Празі Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Софії було запропоновано розробити програми інституту, відповідати за розв'язання організаційних питань і викладати педагогіку після створення Інституту. Одночасно вона очолює притулок для дітей емігрантів.

С. Русова у 1934 році пише книгу «Наші визначні жінки» з нагоди Українського жіночого конгресу. Олена Кисілевська в передмові до книги, перевиданої в Канаді в 1945 році, писала, що Русова «ніжним серцем відчула горе й кривду народу, серед якого жила, і так полюбила його, що стала найкращою донькою України» [9, с.16]. Софія описує постаті таких відомих жінок, як: Наталя Кобринська, Уляна Кравченко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Грицько Григоренко, Христя Алчевська, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марія Загірня, Олександра Єфименко, Любов Яновська, Ганна Журба, Миколая Божуківна, Катря Гриневичева, Олена Кисілевська.

Як бачимо, діяльність Х.Д. Алчевської, Софії Русової мала яскраво виражений національний характер. Концепція дошкільного виховання Русової, розробка питань шкільної освіти засвідчують, що це були патріотки української землі, вони бачили істинні джерела відродження української нації, зокрема і розбудови держави в цілому. Безперечно, необхідно, щоб педагогічна спадщина Х.Д. Алчевської, Софії Русової стала надбанням і педагогів-теоретиків, і педагогів-практиків. Їх думки актуальні й нині, в роки побудови Української держави.

Література

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания/ Х.Д. Алчевская. – М.: Тип. Т-ва Сытина, 1912. – 466с.
2. Алчевська Х.О. Тогочасне й наше (Листування і бібліографія)/ Х.Д. Алчевская.– Х.: Вид. «Надія». – 1911. – 20с.
3. Іван Франко та Христіна Алчевська // Новини культури Луганщини. – 2002. – 20 лютого. – С.6.
4. Костенко Л. Українське жіноцтво: Драматична історія й непросте сьогодення 90 – х років // Передирій В.А., Сидоренко Н.М., Старченко Т.В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К.: Дослід. центр історії української преси, – 1999. – С.76 – 91.
5. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі.: [Х.Д. Алчевська та її сподвижники] / О.Р. Мазуркевич. – К.: Знання, – 1963. –79с.
6. Мухін М.І. Т.Г. Шевченко в педагогічній практиці Х.Д. Алчевської / М.І. Мухін // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 3. – С.3 – 7.
7. Пряникова В.Г., Равкин З.И. История образования и педагогической мысли. – М., 1994. – 96с.
8. Русова С. Мої спомини. / С. Русова. – К., 1996. – 51с.
9. Проскура О. Біля джерел у країнської педагогічної думки / Русова С. Вибрані твори/ О. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 5-6.
10. Русова С. Націоналізація освіти/Софія Русова//Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн./С.Русова. – К.; 1997. – Кн.1. – С. 44 – 92.
11. Русова С. Нова школа //Софія Русова//Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн./ С. Русова. – К.; 1997. – Кн.2. – С. 5 – 15.
12. Фридьєва Н.Я. Жизнь для просвещения народа. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1963. – 101с.

References

1. Alchevskaia X. D. Peredumannoe y perezhytoe: Dnevnyky, pysma, vospomynanyia/ Kh.D. Alchevskaia. – М.: Тип. Т-ва Сытина, 1912. – 466с.
2. Alchevska Kh.O. Tohochasne y nashe (Lystuvannia i bibliohrafiia)/ Kh.D. Alchevskaia.– Kh.: Vyd. «Nadiia». – 1911. – 20s.
3. Ivan Franko ta Khrystyna Alchevska // Novyny kultury Luhanshchyny. – 2002. – 20 liutoho. – S.6.
4. Kostenko L. Ukrainske zhinotstvo: Dramatychna istoriia y neproste sohodennia 90 – kh rokiv // Peredyrii V.A., Sydorenko N.M., Starchenko T.V. Zhinocha dolia na tli doby: (Litopys zhinochoho rukhu u svitli ukrainskykh vydan). – К.: Doslid. tsentri istorii ukrainskoi presy, – 1999. – S.76 – 91.
5. Mazurkevych O.R. Vyznachni ukrainski pedahohy – narodni prosvityteli.: [Kh.D. Alchevska ta yii spodyvzhnyky.]/ O.R. Mazurkevych. – К.: Znannia, – 1963. –79s.
6. Mukhin M.I. T.H. Shevchenko v pedahohichnii praktytsi Kh.D. Alchevskoï / M.I.Mukhin // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 1982. – № 3. – S.3 – 7.
7. Prianykova V.H., Ravkyn Z.Y. Ystoriya obrazovanyia y pedahohycheskoï mysly. – М., 1994. – 96s.
8. Rusova S. Moi spomyny. / S. Rusova. – К., 1996. – 51s.
9. Proskura O. Bilia dzherel u krainskoi pedahohichnoi dumky / Rusova S. Vybrani tvory / O. Proskura. – К.: Osvita, 1996. – S. 5-6.
10. Rusova S. Natsionalizatsiia osvity/Sofiia Rusova//Rusova S. Vybrani pedahohichni tvory: u 2 kn./S .Rusova. – К.; 1997. – Кн.1. – S. 44 – 92.
11. Rusova S. Nova shkola //Sofiia Rusova//Rusova S. Vybrani pedahohichni tvory: u 2 kn./ S. Rusova. – К.; 1997. – Кн.2. – S. 5 – 15.
12. Frydeva N.Ia. Zhyzn dlia prosveshchenyia naroda. – М.: Vsesoiuznaia knyzhnaia palata, 1963. – 101s.